

LIETUVIŲ NACIONALINIO JUDĖJIMO PERIODIZAVIMO KLAUSIMU

Lietuvių tarybinėje istoriografijoje neturime veikalo, specialiai skirto nacionalinio judėjimo problemoms tyrinėti, nors tokio veikalo aktualumas yra neabejotinas.

Nacionaliniai judėjimai yra vieni iš ryškiausių ir sudėtingiausių kapitalizmo epochos reiškinių. Todėl kapitalizmo istoriją nagrinėjančiuose darbuose nemažai rašoma ir apie nacionalinius judėjimus. (Nacionalinių judėjimų epocha tuose darbuose yra dar vadinama tautiniu atgimimu¹.)

Lietuvių istorinėje literatūroje taip pat turime nemažą darbų, kuriuose nagrinėjami įvairūs nacionalinio judėjimo klausimai.

Pasirodžius tokiems svarbiems veikalams, kaip akademinė „Lietuvos TSR istorija“ (kurios antrajame tome aptariamas lietuvių nacijos susiformavimas ir lietuvių liaudies² kova prieš nacionalinę priespaudą), atsirado galimybės nuodugniau nagrinėti lietuvių nacionalinio judėjimo, kaip socialinio-ekonominio ir ideologinio proceso, periodizavimo klausimą. Tai labai svarbu ne tik istorikams, bet ir socialinės-politinės minties istorijos tyrinėtojams.

¹ Pastaraisiais metais ši sąvoka istorinėje literatūroje imama vartoti vis dažniau (žr. З. Я. Тальвирская, Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х — начале 60-х годов и подпольная литература. Кн. «Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.)», М., 1967, стр. 5—77).

² *Liaudies, liaudies masių* sąvoka istorinėje literatūroje vartojama labai įvairiai, gana skirtinga prasme. Vienu atveju liaudimi yra vadinami valstiečiai, kitu — fizinį darbą dirbantieji ir t. t.

Liaudies sąvoka — istorinė, ir jos turinys įvairiais istorijos periodais yra skirtingas. Socialinės-ekonominės formacijos kilimo laikotarpiu į *liaudies masių* sudėtį įeina ir beky-lanti nauja viešpataujanti klasė. Taigi, *liaudies masėms* priklauso tos klasės, socialiniai sluoksniai ir grupės, kurie pagal savo objektyvią padėtį visuomenėje gali veikti pažangos kryptimi (žr. Советская историческая энциклопедия, т. 9, М., 1966, стр. 908; Л. Рогачев, М. Свердлов, Роль народных масс и личности в истории, М., 1966, стр. 16, 24, 27—31 и др.). Konkretų *liaudies masių* sąvokos turinį vienu ar kitu istorijos laikotarpiu, aišku, gali atskleisti tik konkretus istorinis tyrinėjimas.

Buržuaziniai autoriai tautinio atgimimo pradžią dažniausiai siejo su „Aušros“ pasirodymu³. Tokios nuomonės laikėsi, pavyzdžiui, A. Rimka. Dešimtmetį po „Aušros“ pasirodymo jis vadina „Aušros“—„Varpo“ gadyne, kuriai būdinga „ekonomiškai socialinės diferenciacijos stoka“⁴. Nuo 1893 m., anot jo, pagilėjo idėjinių srovių diferenciacija ir lietuvių nacionaliniame judėjime prasidėjo naujas etapas, kuris tęsėsi iki Lietuvos valstybės susidarymo.

V. Maciūnas teigė, jog XIX a. pradžią galima laikyti „pirmaisiais, kad ir sunkiai teįžiūrimos, tautinio atgimimo aušros spinduliais“⁵.

V. Biržiška, kalbėdamas apie XIX a. pirmąją pusę, rašė, kad tautinis lietuvių atgimimas prasidėjo S. Daukanto ir kitų lietuvių literatų veikla, o ne „Aušros“ laikais⁶.

Apie tautinį atgimimą buvo rašoma ir A. Šapokos redaguotame Lietuvos istorijos vadovėlyje⁷. Tautinio sąjūdžio pradžia vadovėlyje siejama su žemaičių bajorų veikla, o pats sąjūdis neperiodizuojamas.

Iš visų buržuazinių autorių plačiausiai nacionalinį judėjimą yra tyrinėjęs M. Remeris⁸. Visą XIX a. jis suskirsto į du laikotarpius: priešaušrį ir atgimimą. „Tikrojo atgimimo“ pradžią jis sieja su „Aušros“ pasirodymu⁹; priešaušrio pradžia jis laiko XVIII—XIX amžių ribą¹⁰. Lietuvių tautinį atgimimą nuo pat pirmųjų jo žingsnių M. Remeris laiko ne tik kultūriniu, bet ir politiniu reiškiniu¹¹. Savo studijoje jis plačiai nušviečia šlėktiškąjį nacionalinio judėjimo etapą¹². „Tikrąjį atgimimą“ M. Remeris suskirsto į tris laikotarpius: 1) Lietuvos mylėtojų (1883—1886), 2) 1887—1895 m. ir 3) politinių partijų ir srovių formavimosi laikotarpį (1895—1904)¹³. 1905 metus jis laiko tautinio atgimimo pabaiga.

³ A. Rimka, Lietuvių tautos atgimimo socialiniai pagrindai ir „Aušros“—„Varpo“ gadyinės (1883—93) socialekonominiai raštai, Kaunas, 1931, p. 8; A. Merkelis, Juozas Tumas-Vaižgantas, Kaunas, 1934, p. 46, ir kt.

⁴ A. Rimka, Lietuvių tautos atgimimo socialiniai pagrindai..., p. 7.

⁵ V. Maciūnas, Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje (susidomėjimas lietuvių kalba, istorija ir tautotyra), Kaunas, 1939, p. 298.

⁶ V. Biržiška, Lietuvių knygos augimo etapai (Atspaudas iš „Mūsų žinyno“, 1930, Nr. 69), Kaunas, 1930, p. 25.

⁷ Lietuvos istorija, red. A. Šapoka, Kaunas, 1936, p. 494—531.

⁸ M. Römer, Litwa (Studium o odrodzeniu narodu litewskiego), Lwów, 1908.

⁹ Ten pat, p. 90.

¹⁰ Ten pat, p. 53—57, 222.

¹¹ Ten pat, p. 95—96, 135, 146—148.

¹² Ten pat, p. 53—60, 105.

¹³ Ten pat, p. 81—337.

Aplamai imant, buržuazinėje istoriografijoje nebuvo vieningos nuomonės ne tik nacionalinio judėjimo periodizavimo, bet ir jo genezės klausimu.

1958 m. pasirodė tarybinių istorikų parašytas pirmas platesnis apibendrinamojo pobūdžio veikalas iš Lietuvos istorijos¹⁴. Jame yra skyreliai „Liaudies masių kova prieš nacionalinę priespaudą“ ir „Buržuazijos vaidmuo nacionaliniame judėjime“¹⁵, tačiau lietuvių nacionalinio judėjimo genezės bei periodizavimo klausimai čia neliečiami.

1963 m. išėjusiame „Lietuvos TSR istorijos“ II tome, kaip jau minėta, yra ištisas skyrius, kuriame nagrinėjama lietuvių nacijos susiformavimo ir nacionalinio judėjimo klausimai¹⁶. Šioje knygoje lietuvių nacijos formavimosi ir nacionalinio judėjimo pradžia visai pagrįstai laikoma XIX a. pirmoji pusė¹⁷, bet nacionalinis judėjimas neperiodizuojamas. Pasigendama jo ir kituose apibendrinamojo pobūdžio istorijos darbuose¹⁸.

„Lietuvių literatūros istorijoje“ rašoma, kad „tiksliai apie 1880 m., ryšium su naujos revoliucinės situacijos susidarymu visoje Rusijoje, ir Lietuvoje pasireiškė nauja išsivadavimo kovos fazė, turinti nacionalinio judėjimo pobūdį“¹⁹.

Tarybinėje istoriografijoje nacionalinio judėjimo periodizavimo klausimai plačiausiai yra aptarti B. Pranskaus-Žaltonio²⁰. „Nacionalinio išsivadavimo judėjimo“ pradžia jis laiko XIX a. šeštąjį dešimtmetį²¹. Pirmasis to judėjimo etapas tęsėsis iki 1863 m. imtinai. Po 1863 m. sukilimo, B. Pranskaus-Žaltonio manymu, nacionalinio išsivadavimo judėjimas vyko daugiau gaivališkai²². Labai jis suaktyvėja paskutiniais XIX a. dešimtmečiais, o ypač 1890—1900 m.²³ Autoriaus nuomone, „pagrindinis šio etapo lietuvių nacionaliniame išsivadavimo judėjime skirtumas nuo anks-

¹⁴ Lietuvos TSR istorija (nuo seniausių laikų iki 1957 metų), V., 1958.

¹⁵ Ten pat, p. 192—197.

¹⁶ Lietuvos TSR istorija, t. II, V., 1963, p. 193—223.

¹⁷ Ten pat, p. 193.

¹⁸ Национально-освободительные движения в России во второй половине XIX века. Литва.— «История СССР», 1964, № 2, стр. 63—71.

¹⁹ Lietuvių literatūros istorija, t. II, V., 1958, p. 13. Reikia pastebėti, kad šioje knygoje apie nacionalinį judėjimą esama prieštaringų teiginių, nes kitose jos vietose, kalbant apie šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį, lietuvių nacionalinis judėjimas minimas kaip jau egzistuojantis faktas (žr. p. 30, 72 ir kt.).

²⁰ B. Pranskus-Žaltonis, Nacionalinis judėjimas ir lietuvių literatūros klausimai.— „Pergalė“, 1956, Nr. 12, p. 70—83.

²¹ Ten pat, p. 72—73.

²² Ten pat, p. 75.

²³ Ten pat, p. 77.

tesniųjų etapų buvo tas, kad dabar daug didesnės reikšmės turėjo lietuviškoji buržuazija”²⁴. (Nacionalinio išsivadavimo judėjime B. Pranskus-Zaliošius išskiria dvi kryptis: „demokratinę valstietinę“, kaip pagrindinę srovę, ir buržuazinę, kaip „savotišką buržuazijos politiką nacionalinio išsivadavimo judėjimo srityje“²⁵.)

Autorius teigia, kad lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas tęsėsi „ligi pat 1904 m. ar net ligi 1905—07 metų“, nors jau tuo metu jis gyveno savo „deformacijos laikotarpi“²⁶. Po nurodytų metų, nacionalinio išsivadavimo kovai įsiliejus į bendrą revoliucinę kovą, autoriaus nuomone, „nedera iš viso kalbėti apie nacionalinio išsivadavimo judėjimą“²⁷.

Nacionalinio judėjimo klausimu yra rašęs ir V. Merkys²⁸. Jis laikosi nuomonės, kad lietuvių nacionalinis judėjimas prasidėjo XIX a. pradžioje²⁹. Po 1863 m. sukilimo jo pobūdis pasikeitė — jis tapo masinis. Visą „kylančio kapitalizmo laikotarpį“ (iki proletariato susiformavimo ir jo politinių partijų susikūrimo) jis vadina „pirmuoju nacionalinio judėjimo etapu“, kuris „buvo buržuazinis“, judėjimo „priešakyje XIX a. stovėjo buržuazinė inteligentija“³⁰.

Lenkijoje prieš trejus metus išėjo monografija apie lietuvių nacionalinį judėjimą, kurią parašė istorikas J. Ochmanskis³¹. Jis panaudojo ir apibendrino nemažą kiekį literatūros, faktinės medžiagos. Monografijoje pateikta ir lietuvių nacionalinio judėjimo periodizacija. J. Ochmanskis išskiria laikotarpį nuo XIX a. pradžios iki 1863 m. kaip „šlėktišką tautinį-kultūrinį judėjimą“ (tai bajoriškas lietuvių atgimimo laikotarpis). 1864—1882 metus jis vadina „kovos už tautinę kultūrą laikotarpiu“, kuriame vadovaujantį vaidmenį vaidino katalikų dvasininkija, 1883—1889 metų laikotarpį — „tikrojo Lietuvos tautinio atgimimo apraiška“. 1890—1905 metais, autoriaus nuomone, „Lietuva atgijo kaip naujoviška buržuazinė tauta“, o „tautinis-kultūrinis“ judėjimas virto „tautiniu išsivaduojamuoju“ judėjimu³².

²⁴ Ten pat.

²⁵ Ten pat, p. 78—79.

²⁶ Ten pat, p. 81.

²⁷ Ten pat, p. 81—82.

²⁸ V. Merkys, Lietuvių nacionalinio judėjimo XIX a. socialinės-ekonominės priežastys. Kn. „Lietuvos TSR istorijos bruožai“, Kaunas, 1965, p. 55—69.

²⁹ Ten pat, p. 58—63.

³⁰ Ten pat, p. 68—69.

³¹ J. Ochmanskis, Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku, Białystok, 1965.

³² Ten pat, p. 198—201.

Aštuntojo dešimtmečio pabaigą — devintojo pradžią lietuvių nacionalinio judėjimo pradžia laiko ir lenkų istorikas P. Losovskis³³.

Spręsti nacionalinio judėjimo periodizavimo klausimą tam tikru laipsniu padeda ir lietuvių literatūros raidos kokybinių etapų išskyrimas³⁴.

Aukščiau pateiktos įvairių autorių mintys rodo, kad ne tik periodizavimo kriterijai, bet ir pati klasinė nacionalinio judėjimo esmė yra neaiški, suprantama įvairiai.

Vieni autoriai periodizavimui ima socialinius-ekonominius reiškinius, kiti — kultūrinius-politinius. Vieni nacionalinio judėjimo pradžia laiko XIX a. pirmąją pusę, kiti — devintąjį dešimtmetį („Aušros“ pasirodymą) ir t. t. Be to, pačios *tautinio-kultūrinio sąjūdžio, nacionalinio judėjimo, nacionalinio-išsivaduojamojo judėjimo* sąvokos istorinėje literatūroje vartojamos gana neapibrėžtai: kartais jos priešpastatomos viena kitai, kartais jomis norima pažymėti atskirus nacionalinio judėjimo etapus³⁵.

Taigi, istoriografijoje matome nemažą faktinio ir teorinio pobūdžio painiavos.

Šiuo straipsniu nesistengta duoti išbaigtą, visai tobulą schemą. Tai tik bandymas, remiantis visais esamais, o ypač naujausiais, tyrinėjimais ir naudojantis vienu metodologiniu principu, pažvelgti į nacionalinį judėjimą ir jame vykusius kokybinius pakitimus³⁶. Be abejo, visi čia paliesti klausimai bus tolesnių tyrinėjimų bei diskusijų objektu, bus tikslinami, papildomi.

Suprantama, bet kurio ekonominio ar politinio reiškinio niekuomet negalima išskirti griežtomis chronologinėmis ribomis, todėl periodizavimas visuomet tėra apytikris. Be to, nors kiekvienas periodizavimas ir

³³ P. Łosowski, *Gazeta „Ausra“ i początek narodowego ruchu litewskiego (1883—1886)*.— „*Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej*“, t. I, Wrocław—Warszawa—Kra-ków, 1965, str. 81—129.

³⁴ Žr. *Lietuvių literatūros istorija*, t. I, Feodalizmo epocha, V., 1957, p. 21—27; t. II, Kapitalizmo epocha (1861—1917), V., 1958, p. 11—16.

³⁵ *Nacionalinis išsivadavimas ir socialinis išsivadavimas yra išsivadavimo aplamai dvi pusės, kurios visada glaudžiai susijusios, nors jų reikšmė istorijos vystymesi priklauso nuo konkrečių sąlygų. Taigi, nacionalinis judėjimas savo objektyviu turiniu visada yra išsivaduojamasis, o tautinis-kultūrinis sąjūdis yra jo dalis (turinti svarbią išsivaduojamąją-politinę reikšmę).*

³⁶ Darbe naudotasi plačiai žinomais V. Lenino teoriniais teiginiais apie nacionalinius judėjimus bei paskutiniiais tarybinio istorijos mokslo pasiekimais šiuo klausimu (žr. *Советская историческая энциклопедия*, т. 10, М., 1967, стр. 57—62, 64—71).

remiasi kokybiniais pakitimais viename ar kitame visuomeniniame reiškinyje (jų pažinimu, analize),— tikslesnės chronologinės vieno ar kito visuomeninio proceso ribos tam tikru mastu yra ir susitarimo dalykas.

Tačiau, nežiūrint kiekvieno visuomeninio reiškinio periodizavimo sąlyginumo, jis yra būtinas, ypač kada kalbama apie nacionalinį judėjimą, kuris Lietuvoje truko daugiau kaip šimtmetį. Neišskyrus tame judėjime kokybinių etapų, neįmanoma konkrečiau suvokti jo istorijos.

* * *

Nacionalinis judėjimas, kaip ir pats nacijų susidarymas, yra istorinis reiškinys. Jo pradžia susijusi su feodalizmo irimu ir kapitalistinių gamybinių santykių vystymusi, nacijų formavimusi bei buržuazinės ideologijos įsigalėjimu.

Nacionalinio judėjimo turinį sudaro pavergtosios nacijos kova prieš diskriminaciją, nutautinimą, piliečių teisių apribojimą ekonomikoje, politiniame gyvenime, prieš kultūros-švietimo bei gimtosios kalbos suvaržymus.

Nacionalinio judėjimo galutinis tikslas — sukurti nacionalinę valstybę, sudarančią palankiausias sąlygas kapitalistinei gamybai įsigalėti, klasiinei diferenciacijai, nacionalinei kultūrai bei nacijai apskritai vystytis.

Todėl nacionalinis judėjimas apima laikotarpį, pradedant kapitalistinių gamybinių santykių formavimusi ir baigiant nacionalinės valstybės sukūrimu.

Ekonominį kiekvieno nacionalinio judėjimo pagrindą sudaro nacionalinės rinkos formavimasis, nacionalinės buržuazijos kova už įsigalėjimą joje.

Socialinę šio judėjimo bazę pradžioje sudaro valstietija ir nenutautėjusi miestelių gyventojų bei smulkiosios šlėktos (feodalų) dalis (feodalizmo epochoje šie socialiniai sluoksniai buvo lietuvių kalbos, tautinių-patriotinių tradicijų saugotojai). Nacionaliniam judėjimui augant, valstietija (kuri ir XIX a. pabaigoje sudarė apie 90% visų lietuvių) tampa pagrindine šio judėjimo jėga, radikalių reikalavimų ir nuotaikų (siekiusių sukilimų laikus) reiškėja.

Lietuvių nacionalinis judėjimas vystėsi labai sudėtingomis sąlygomis. Kova vyko dviem frontais: prieš Rusijos imperijos valdančiųjų sluoksnių vykdytą rusinimo politiką ir katalikų dvasininkijos bei bajorijos daugumos skleistą polonizaciją.

Nors lietuvių nacionalinis judėjimas iki 1863—1864 m. imtinai buvo labai glaudžiai susijęs su lenkų tautos kova už nepriklausomybę,— pa-

grindinis pavojus lietuvių tautai ir pirmaisiais poreforminiais dešimtmečiais buvo polonizacija. Drauge su tuo nuo 1863 m. dėl sustiprėjusios reakcijos, dėl šovinistinės politikos vis didėja rusinimo pavojus.

Caro valdžia siekė įvesti lietuvių raštijoje rusišką raidyną, o lenkintojai (pirmiausia, sulenkėjusi katalikų dvasininkija) stengėsi išsaugoti lotynišką-lenkišką raidyną, kovojo prieš lotynišką-lietuvišką abėcėlę ir lietuvių kalbos valymą nuo polonizmų. Caro administracija, steigdama cerkvinės parapinės mokyklas, siekė rusinti lietuvių jaunimą, o sulenkėjusi katalikų dvasininkija, net steigdama slaptąsias mokyklas, organizuodama tikybos mokymą, stengėsi jį lenkinti. Caro administracija bandė įvesti į pridėtinę pamaldų dalį rusų kalbą, o sulenkėjusi katalikų dvasininkija įvairiausiais būdais (net įskundimais caro policijai, sąmoningesnių lietuvių dvasininkų išsiuntimu į lenkiškas parapijas ir pan.) stengėsi neįsileisti į bažnyčias lietuvių kalbos. Caro valdžia Lietuvoje suvaržė bet kokią nacionalinės inteligentijos visuomeninę veiklą, o miestai dėl gyventojų tautinės sudėties negalėjo būti nacionalinės kultūros centrais.

* * *

Nacionalinio judėjimo periodizavimo pagrindu, tur būt, tikslingiausia imti socialinius-klasinius kriterijus. Detalesniam periodizavimui jau galima naudotis judėjimo masiškumo, jo politinio, organizacinio subrendimo, idėjinių srovių diferenciacijos ir panašiais kriterijais.

Pirmiausia nacionalinis judėjimas skirstytinas į **laikotarpius** pagal tai, kokia klasė jam vadovauja, kokia klasė nulemia to meto visuomeninę progresą.

Turimais duomenimis, lietuvių nacionalinis judėjimas prasidėjo XIX a. pirmaisiais dešimtmečiais³⁷. Nors šis judėjimas yra kapitalizmo vystymosi rezultatas ir savo esme buržuazinis, tačiau jo pradžioje Lietuvoje (dėl susiklosčiusių istorinių aplinkybių) didelį vaidmenį vaidino buržuazėjanti, tautinius savitumus išsaugojusi šlėkta. Iš šlėktos kilusi

³⁷ Lietuvių tautinio atgimimo klausimu įdomų straipsnį randame 1892 m. išleistame „Lietuvos ūkininkų kalendoriuje“. Šio straipsnio autorius tiksliai nežinomas (V. Biržiška, nurodęs V. Pietario pavardę, šalia jo padeda klaustuką). Straipsnio autorius rašo, kad „aiškiaus rodosi kilimas Lietuvos pabaigoj pereitojo, t. y. aštuonioliktojo, amžiaus. Tada tai pakilo Prūsų Lietuvoj garsus vyras Duonelaitis, kuris savo eilėse garbino Lietuvą, garbino mielą prigimtą kalbą. Jis, pats mylėdamas labai savo tėvynę, išdirbo tarpe Prūsų lietuvių supratimą, jog nereikia niekėti savo prigimtos kalbos, savo žemės, savo brolių, tėt bešvepluojant girti Lietuvą, kaip jis pats savo raštuose sako“. (Tautiszkas kilimas Lietuvos.—„Lietuvos ūkininkų kalendorius ant meto 1893“, [Tilžė], 1892, p. 9). Toliau au-

lietuvių inteligentija XIX a. pirmojoje pusėje buvo gausiausia, ji sudarė intelektualųjį lietuvių visuomenės sluoksnį. Ir nors jos politinėje programoje pastebime nemažą įvairių iliuzijų, susijusių su feodalizmo epocha,— savo esme visa jos veikla ir siekiai išreiškė kapitalizmo vystymosi, lietuvių nacijos formavimosi poreikius.

Šeštojo dešimtmečio pabaigoje—septintojo pradžioje visuomeninio progreso estafetę perima buržuazija — bekylanti kapitalistinės formacijos klasė— ir jos interesus gynusi nekilmingoji inteligentija. Dėl to, kad ji visuomeninę areną ji išaina gana vėlai (palyginus su pirmaujančiomis Vakarų Europos šalimis) ir yra silpna ekonomiškai, savo politinę programą ji siekia įgyvendinti liberaliais kovos metodais.

Kapitalistinės visuomenės klasių kovos patyrimas labiausiai išsivysčiusiose Vakarų Europos šalyse smarkiai sutrumpina lietuvių buržuazijos politinio brendimo laikotarpį.

XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje pagrindiniu visuomeninio progreso varikliu tampa proletariatas. Formuojasi jo sąjunga su valstietija. Šios abi visuomenės jėgos atsistoja ne tik socialinės kovos (prieš išnaudotojišką formaciją), bet ir nacionalinio išsivadavimo kovos priešakyje. Lietuvių nacionaliniame judėjime prasideda naujas laikotarpis. Nors lietuvių buržuazijoje tuo metu smarkiai sustiprėja reakcinės, kontrevoliucinės tendencijos, tačiau jos veikloje, nukreiptoje prieš nacionalinę priešpaudą, dar tebelieka nemaža pažangių momentų.

Taigi, pagal tai, kokia klasė nulemia visuomeninį progresą, visą lietuvių nacionalinį judėjimą galima suskirstyti į **du laikotarpius**: 1) laikotarpį, kuriame visuomeninio progreso variklis yra buržuazija, ir 2) laikotarpį, kuriame šį vaidmenį ima vaidinti proletariatas.

Remdamiesi aukščiau išdėstytomis mintimis, lietuvių nacionalinio judėjimo **pirmąjį laikotarpį** galime suskirstyti į **du periodus**: 1) periodą, kuriame vyrauja *šlėktiškos* kilmės inteligentija, ir 2) periodą, kuriame vadovaujantį vaidmenį vaidina *nekilmingoji* inteligentija, idėjiškai jau visai aiškiai atstovaujanti buržuazinės visuomenės interesams.

torius rašo, kad XIX a. pradžioje „pradėjo kilti lietuviai Maskolijoje“. (Ten pat.) V. Kudirka, recenzuodamas šį straipsnį, pastebi, kad jame „parodytos 3 epokos kilimo lietuvių tautos: laikuose Donelaičio, laikuose Daukanto ir šiandieninė“ (žr. V. K. [V. Kudirka], Peržvalga raštų.—„Varpas“, 1893, Nr. 2, p. 25). Remiantis šiais teiginiais, tektų išskirti tris pagrindinius lietuvių tautinio atgimimo židinius: 1) XVIII a. antrojoje pusėje — Rytų Prūsiją; 2) XIX a. pirmojoje pusėje — Žemaitiją; 3) pirmaisiais poreforminiais dešimtmečiais — Suvalkiją. Pastarieji du židiniai nekelia abejonių, tuo tarpu Rytų Prūsijos lietuvių vaidmuo tautiniame atgimime reikalauja kruopštesnių ne vien faktinio, bet ir teorinio pobūdžio tyrinėjimų.

XIX a. pirmojoje pusėje pagausėja nenutautėjusios lietuvių inteligentijos, lietuviškų pasaulietinio turinio raštų, stiprėja nacionalinio sąmonėjimo ir patriotizmo motyvai juose, išauga susidomėjimas liaudies kūryba. Pasirodo pirmieji veikalai lietuvių kalba iš istorijos, atsiranda lietuvių bibliografijos ir folkloristikos pradmenys. Pagyvėja lietuvių inteligentijos literatūrinė-kultūrinė veikla, ji tampa organizuotesnė. Pradedama kova dėl lietuvių kalbos teisių viešajame gyvenime. Šiuo metu dėl luominių ir kitų suvaržymų valstiečių jaunuomenei aukštesnis išsilavinimas buvo labai sunkiai prieinamas, todėl lietuvių inteligentią (bent iki šeštojo dešimtmečio) sudarė daugiausia iš šlėktos kilę žmonės. Politiniu atžvilgiu ši inteligentija daugiau ar mažiau dar buvo susijusi su Žečpospolitos tradicijomis.

Antrąja chronologine nacionalinio judėjimo pirmojo periodo riba tikslingiausia būtų laikyti ne 1861 metus (baudžios panaikinimą), o 1863 metų sukilimą. Sukilimas ne tik privertė caro valdžią padaryti pataisas agrarinėje reformoje ir tuo sudaryti palankesnes sąlygas vystytis kapitalizmui,— sukilimas parodė negalimumą realizuoti feodales politines idėjas, jų iliuzoriškumą, pagreitino tautinį lietuvių visuomenės sąmonėjimą. Sukilimui žlugus, šlėkta galutinai nueina nuo politinės arenos.

Aptariant pirmojo periodo lietuvių literatūrą, paprastai išskiriami du etapai: 1) iki 1831 metų sukilimo ir 2) po jo, kai Lietuvoje sustiprėjo caro valdžios reakcija. Toks etapų skyrimas *visame* nacionaliniame judėjime vargu ar yra pateisinamas, nes 1831 m. sukilimas nieko žymesnio tame judėjime nepakeitė.

Pagrįstas būtų 1850—1863 metų, kaip atskiro etapo, išskyrimas. Šiuo metu įvyksta ne tik šiaip žymesni kiekybiniai pakitimai (sparčiau auga lietuvių literatūra, lietuvių inteligentijos, tame tarpe ir rašytojų, skaičius, didėja nepasitenkinimas nacionaline priespauda ir kt.), bet, svarbiausia, pagausėja *nekilmingosios*, t. y. iš valstiečių kilusios, lietuvių inteligentijos, išauga *pasaulietinio* turinio literatūra, pribręsta būtinybė leisti *periodinę spaudą*, steigti kultūros bei mokslo *draugijas*, atidaryti daugiau specialiųjų mokyklų, atkurti Vilniaus universitetą. Tuo metu pakyla liaudies švietimo lygis, išauga nacionalinė sąmonė, patriotizmas, nacionalinis judėjimas tampa *politine realybe*. Dar prieš 1863 m. sukilimą lietuvių nuobodumas, siekimas vystytis nekėlė abejonių net caro administracijos pareigūnams³⁸. Todėl lietuvių nacionalinio judėjimo vystymasis XIX a.

³⁸ Записка неизвестного автора от 25 февраля 1862 г. Кп. «Из дел Западного комитета (Свод предположений и выводов)», [СПб., 1904], Приложение № 4, стр. 9—14.

antrojoje pusėje buvo tiesioginis daugelio dar prieš sukilimą egzistavusių reiškinių plėtojimas. Kita vertus, reakcijos sustiprėjimas pagimdė ir eilę specifinių nacionalinio judėjimo reiškinių. Jau šeštojo dešimtmečio pradžioje lietuvių nacionalinis judėjimas iš *romantinės* stadijos perėjo į *realistinę*. Šio periodo pabaigoje jis tampa *politinis* ne tik *objektyviai*, bet ir *subjektyviai*, ne tik pagal turinį, bet ir pagal formą, jame aktyviai dalyvauja ne tik patriotiškai nusiteikę šlėktiški elementai, bet ir daugiau apsišvietusi *valstietija*.

1864—1865 metais prasideda **naujas** nacionalinio judėjimo **periodas**, kuriame *vadovaujantį* vaidmenį ima vaidinti nekilmingoji inteligentija. Šis periodas, matyt, tęsiasi iki XIX a. pabaigos—XX a. pradžios.

Šį, antrąjį, nacionalinio judėjimo periodą taip pat galima suskirstyti į du **etapus**.

Dėl karo stovio buvimo, caro administracijos pareigūnų bei kariuomenės siautėjimo, represijų prieš nekilmingąją (pirmiausia pasaulietinę) lietuvių inteligentiją jos visuomeninei veiklai ypač nepalankus buvo laikotarpis iki aštuntojo dešimtmečio pradžios (t. y. iki karo stovio panaikinimo). Tačiau tuos metus išskirti kaip atskirą etapą vargu ar tikslinga, nes jame, turimais duomenimis, žymesnių kokybinių pakitimų nustatyti negalima. Šis etapas nuo 1864 m. tęsiasi maždaug iki aštuntojo dešimtmečio pabaigos. Etapo pabaiga galima laikyti 1880 m.

Nežiūrint visų caro vyriausybės varžymų ir represijų, lietuvių nacionalios formavimasis, nacionalinis judėjimas nenutrūko. Baudžios panaikinimas, spartesnis kapitalizmo, buržuazinės visuomenės vystymasis darė savo. Caro vyriausybės politika pagimdė tik kai kurias specifines lietuvių nacionalinio judėjimo formas³⁹.

Etnografinėje Lietuvoje (pradžioje daugiau Suvalkų gubernijoje) ir už jos ribų kuriasi besimokančios lietuvių jaunuomenės bei inteligentijos žemietijos, rateliai, nelegalios draugijos, plečiasi jų kultūrinė šviečiamoji veikla, pasirodo ranka rašyti laikraščiai. Nacionalinio judėjimo dalyviai siekia sulaužyti spaudos draudimą. Ypač aktyviai šioje srityje pasireiškia Peterburgo lietuviai. Dedamos pastangos įkurti kokią nors legalią draugiją, nes tai būtų žymiai palengvinę visuomeninę veiklą, padarę ją organizuotesnę. Tuo pačiu metu vis daugiau lietuviškų knygų

³⁹ Del kraštutinių represijų ir visuomeninio gyvenimo visapusiško suvaržymo lietuvių nacionalinis judėjimas vyko lyg dviem srautais: etnografinėje Lietuvoje ir už jos ribų. Etnografinėje Lietuvoje būtų galima išskirti dvi sroves: nuolat augantį stichinį valstiečių pasipriešinimą grubiausioms prievartos priemonėms ir klerikalų veiklą.

pradedama spausdinti užsienyje, o joms platinti kuriasi knygnešių tinklas. Formuojasi lietuvių literatūrinė kalba. Gausėja slaptų mokyklų, privačių mokytojų-daraktorių.

Caro vyriausybės susidorojimas su pasaulietine inteligentija nulėmė *dvasininkijos* vyravimą lietuvių inteligentijoje. Caro vyriausybės politika apskritai (ypač prievartinis stačiatikybės brukimas) iškėlė tikiškinio momento reikšmę, klerikaliųjų sluoksnių vaidmenį nacionaliniame judėjime.

Dėl susidariusių sąlygų tuo metu vyksta gana spartus valstietijos visuomeninio aktyvėjimo procesas. Įprastomis sąlygomis valstietijos kova prieš administracijos pareigūnus, kova už žemę arba ginčai dėl žemės tarp dvarininkų ir valstiečių nepriklauso nacionalinio judėjimo reiškiniams (šios kovos formos būdingos ir viduramžiams). Tačiau Lietuvoje tuo metu („pirmajame socialiniame kare“) klasiniai prieštaravimai sutapo su nacionaliniais.

Todėl Lietuvoje ne tik kova už katalikų tikėjimą, bet ir kova prieš biurokratiją bei dvarininkus objektyviai buvo nacionalinio judėjimo reiškiniai. Tai padėjo išjudinti gana inertišką gyventojų daugumą. Dėl šių priežasčių ir po sukilimo, nors ir be galo sunkiomis sąlygomis, sparčiai auga nacionalinė sąmonė, patriotizmas. Šį nacionalinio judėjimo etapą vadinti vien kultūriniu — kaip daro kai kurie autoriai — ne visai teisinga: to meto sąlygomis kova ir kultūros srityje įgaudavo aiškiai politinį pobūdį.

1881—1883 m. prasideda naujas etapas, trukęs iki XIX a. pabaigos. Svarbiausi kokybiniai šio etapo pakitimai yra: pagilėjusi *idėjinė diferenciacija* lietuvių visuomenėje, *literatūrinių-politinių grupių* — būsimų buržuazinių politinių partijų užuomazgų — *susidarymas, kova prieš klerikaliuosius elementus, periodinės spaudos pasirodymas* (ją leisti žygių buvo daroma jau nuo 1881 m.), nacionalinio judėjimo *programos* atsiradimas, tvirtesni lietuvių inteligentijos ryšiai su stichiniu masių judėjimu bei kt. Šiame etape *susiformuoja lietuvių literatūrinė kalba, lietuvių nacija*, nacionalinis judėjimas tampa ne tik masinis, bet ir *organizuotas*. Jame vis didesnis dėmesys imama skirti betarpiškai politiniams klausimams. Pasirodo šūkis „Lietuva — lietuviams“, skelbiąs nacijos teisę sukurti „savo“, t. y. nacionalinę, valstybę, kuri, esant kapitalizmui, be abejo, buvo pažangiausia nacionalinio klausimo sprendimo forma.

Atsiradus Lietuvoje politinėms partijoms, nacionaliniam judėjimui išsiliejus už nacionalinių rémų ir émus reikalauti įvykdyti bendravalstybinius pertvarkymus, į politinės kovos areną išėjus *proletariatui* ir for-

muojantis jo sąjungai su valstietija, prasideda **naujas nacionalinio judėjimo laikotarpis**, užsitęsęs iki Lietuvos valstybingumo atkūrimo. Nacionalinis išsivadavimas tampa sudėtine pasaulinio revoliucinio proceso dalimi. Nacionalinės spaudos galutinis likvidavimas susijęs su socialistinės revoliucijos galutine pergale. Šį, proletarinį, nacionalinio judėjimo laikotarpį skirstyti periodais ir etapais — tolesnių tyrinėjimų uždavins.

Taigi, lietuvių nacionalinio judėjimo periodizavimo schema yra tokia:

Laikotarpiai	Buržuazinis (XIX a. pradžia—XIX a. pabaiga)			Proletarinis
Periodai	Slėptiškasis (iki 1863 m. sukilimo)		Nekilmingosios inteligentijos (po 1863 m. sukilimo)	
Etapai	Romantinis (iki XIX a. vidurio)	Realistinis (nuo XIX a. vidurio)	Klerikalinis (iki aštuntojo dešimtmečio pabaigos)	Pasaulietinės inteligentijos (nuo devintojo dešimtmečio pradžios)

Baigiant norisi dar kartą pastebėti, kad kiekvienas periodizavimas suschematina realų istorinį procesą, lyg ir užtušuoja visuomenės gyvenimo sudėtingumą bei prieštarumą. Daugelis nacionalinio judėjimo reiškinių, iškilusių viename periode ar etape, ilgesnį ar trumpesnį laiką egzistavo ir vėliau, o vyraujantieji reiškiniai mezgėsi ir formavosi anksčiau. Schema naudinga tik tuo, kad ji išryškina svarbiausius, esminius reiškinio raidos bruožus.